

In the work were found out the philosophically-esthetic essence of comic, reasons and features of its national specific, described differential signs of irony as philosophically-esthetic and linguistic category, found out its relations to comic, tragic, pathetic, humor, satire, sarcasm. Irony regards as equal form of humour, which can function as stylistic method or can be the display of subjectively-author's modality and be realized on the level of whole text. Were enlighten semantic mechanisms of creating the ironic sense, and also defined functions of irony in spoken language and belles-lettres.

There were realized the systematic describe the ways of expression the situation irony in modern Ukrainian small prose (lexically-stylistic, logically-semantic and syntactically-stylistic) and determined the specific of its functioning; found out the role of vertical, horizontal context and background knowledge for creating and adequate decoding of associative irony. Were investigated kinds of lexical repeats, with the help of which is producing the ironical sense, and showed models of ironical sense generating at dialogical quotation. The analysis of allusions and citations in modern prose texts of small genre forms had taken and were described kinds of their transformations. The author's and character's speech ways of co-operation for the irony realization had placed.

Key words: *informing, indirect speech act, comic, irony, ironical sense, ironic modality, ironical effect.*

Отримано: 18.10.2014 р.

УДК 811.161.2'373.611'366

Кушлик О.П.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ ТИПОВОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛІВ, МОТИВОВАНИХ ІМЕННИКАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗНАРЯДЬ ТА ЗАСОБІВ ДІЇ

У статті визначено структуру типової словотвірної парадигми дієслів, утворених від іменників на позначення знарядь та засобів дії за допомогою суфікса -и-, зокрема: простежено належність похідних одиниць до трьох семантичних підгруп, а в межах них – до відповідних словотвірних зон (субстантивної, вербальної чи ад'єктивної); у межах кожної зони встановлено континуум словотвірних значень дериватів, з'ясовано інвентар словотвірних засобів для їхньої реалізації, окреслено здатність деяких дериватів виражати додаткові семантичні відтінки.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірне значення, словотвірний формант, твірна основа, семантична позиція, відсубстантивне дієслово, дериват, вербатив, девербатив, перфектив.*

Основоцентричний аспект дослідження словотвірних процесів набуває все більшої актуальності в україністиці. Опертя на твірну основу як типологізувальний чинник дає змогу передбачити творення похідних одиниць з певною семантикою, визначити інвентар словотвірних засобів для їхньої експлікації, з'ясувати вплив мовних та позамовних чинників на реалізацію закладеної системою мови дериваційної здатності. Розв'язання цих завдань є необхідною умовою планомірного та системного вивчення низки питань, вичерпне розв'язання яких було неможливим при формантоцентричному підході. Охоплення основоцентричним аспектом усієї мотивувальної бази з метою створення типології словотвору уможливорює окреслення внеску кожного лексико-граматичного розряду, а в межах нього і лексико-семантичної групи у формування й структурування дериваційної системи. Визначення словотвірного потенціалу дієслів як одного з найскладніших морфологічних класів слів з розгалуженою системою граматичних категорій та їхніх матеріальних виразників – граматичних форм – є важливим етапом такого дослідження.

У зарубіжному мовознавстві уже досягнуто певного успіху в цій царині. Серед усього на основі аналізу структури й семантики словотвірної парадигми як комплексної системоутворювальної одиниці класифікації й опису матеріалу, адекватної основоцентричному напрямку, обстежено дериваційний потенціал дієслів у словацькій (К. Бузашіова), польській (Р. Гжегорчикова, Г. Ядацька), російській (О. Земська, Т. Морозова, С. Тихонов), болгарській (С. Калдиева-Захарієва, Є. Георгієва, В. Нечаєва), англійській (Т. Беляєва) мовах.

Україністика теж має певні напрацювання, які засвідчують динаміку розвитку цього аспекту вивчення словотвору. До того ж у виконаних наукових студіях проаналізовано потенціал дієслів як на гніздовому рівні (Є. Карпіловська, М. Лесюк, Г. Василевич, М. Голянич, С. Гірняк, Н. Тишківська), так і на рівні словотвірних парадигм. Зокрема, створено словотвірну парадигматику дієслів деяких лексико-семантичних груп [5; 16]. Розпочато комплексне обстеження дериваційних спроможностей похідних дієслів. У межах цього уже встановлено типологію словотвірних парадигм дієслів відприкметникового [11; 12], відзвуконаслідувального [10] та частково відіменникового походження [13].

Увагу у пропонованій розвідці зосереджено на відіменникових дієсловах зі значенням «діяти знаряддям (інструментом), названим твірною основою». Лексико-семантична група іменників, які слугують мотиваторами цих вербативів, доволі неоднорідна за своїм складом – починаючи від поділу позначуваних ними предметів на дві групи – ручні та механізовані – з відповідними мікрогрупами всередині кожної [2, 4] аж до різного походження слів для їхнього номінування [3, 186–187; 14, 79]. Усе це певною мірою визначає їхню активність щодо продукування ними похідних.

Вершинні дієслова постають унаслідок суфіксації. До основних словотворчих засобів належать суфікси: 1) *-ува-/-юва-*, пор.: *боронувати, вальцювати, зенкерувати, зондувати, кайлувати, кардувати, млинкувати, помпувати, пресувати, фільтрувати, фрезерувати, чизелювати* тощо; 2) *-и-*, пор.: *батожити, бомбити, вудити, гарпунити, косити, молотити, острожити, ралити, сурмити* тощо; 3) *-а-*, пор.: *пиляти, путати, сапати, сідлати, стріляти, трембітати* тощо.

Об'єктом зацікавлення у пропонованій розвідці є відсубстантивні дієслова на *-и-ти*. Загалом цей словотвірний тип вербативів в українській мові за кількістю значно поступається словотвірному типові на *-ува-/-юва-*, що спричинено: по-перше, більш давнім походженням і відповідно зниженням продуктивності на сучасному етапі [8, 198]; по-друге, поєднанням з вужчим колом твірних основ, до того ж більшою мірою власне українського походження.

З огляду на семантику твірного слова вершинні одиниці формують кілька підгруп. Найбільш типовими є об'єднання дієслів, мотивованих іменниками на позначення: 1) сільськогосподарських знарядь, пор.: *боронити, гарманити, косити, лопатити, ралити* та ін.; 2) музичних інструментів або інших засобів, які видають звуки, пор.: *барабанити, бубнити, клаксонити, сурмити, трубитити* тощо; 3) знарядь чи засобів для полювання або присмирення тварин, птахів, риб, пор.: *арканити, батожити, вудити, гарпунити, острожити* тощо.

Мета дослідження – виявити особливості структурування їхньої типової словотвірної парадигми.

До першої підгрупи належить дієслова *боронити, гарманити, косити, лопатити, молотити, мотичити, плужити, ралити*. Твірні іменники – *борона, гарман, коса, лопата, молот, мотика, плуг, рало* – називають предмети особливої ваги, оскільки вирощування хліба з основними трьома циклами – обробітком ґрунту, збиранням врожаю, обмолотом та переробкою зерна – було і залишається основною галуззю господарювання, яке на тисячоліття визначило побут, світогляд українців, його матеріальні й духовні цінності. Давність виготовлених людиною інструментів певної конструкції засвідчено археологічними дослідженнями, результати яких вкотре переконують у їхній соціальній важливості. Деякі з предметів мали символічне значення, що відповідно детермінувало словотвірний потенціал твірного слова [1, 173]. Зокрема, *коса* втілювала традиційний образ продуктивної, майстерної праці [6, 310]. Водночас вона була одним з основних видів зброї запорізьких козаків часів національно-визвольної війни українського народу (XVII ст.), а пізніше – у XVIII ст. – і селянських повстанців-гайдамаків. Поширення цього предмета в різних сферах діяльності людини сприяло тому, що іменник на його позначення виявився потужною базою для продукування похідних слів різного ступеня творення. Словотвірна парадигма вербатива *косити* вирізняється своїм кількісним і якісним складом, пор.: *косити* – *косіння, кісьба, косовиця, косар, косарка, косильний, закосити, покосити, прокосити, обкосити, відкосити, докосити, скосити, надкосити, підкосити, недокосити, укосити, викосити, перекосити, накосити, коситися*. Таку ж продуктивність виявляє дієслово *молотити*. До того ж глибина деяких семантичних позицій у його парадигмі є дещо більшою, пор.: *молотити* – *молотіння/молочення, молотьба, молоття, молоча, молотар, молотник, молотильник, молотарка, молотня, молотарня, молотильний, замолотити, помолотити, промолотити, обмолотити, відмолотити, домолотити, змолотити, вимолотити, розмолотити, перемолотити, підмолотити, умолотити, намолотити, молотитися*.

Крім того, на частоту вживання того чи того дієслова з відповідними додатковими семантичними нашаруваннями впливає цикл сільськогосподарських робіт: для номінування етапів збирання врожаю та його обмолоту послуговуються вербативами, які частіше модифікують свою семантику, ніж дієслова для позначення обробітку ґрунту.

Наповнення словотвірних парадигм інших дієслів цієї ж підгрупи є незначним. Це зумовлено кількома факторами. По-перше, багато ручних інструментів, назви яких мотивують аналізовані вершинні дієслова, у процесі науково-технічного розвитку замінено механізованими знаряддями праці, що своєю чергою відтіснило слова для їхньої номінації до пасивного пласту лексики, а відтак знизило або і взагалі унеможливило продукування ними похідних одиниць. По-друге, деякі вербати, утворені від іменників на позначення сільськогосподарського інвентарю, можуть поставити ще й за допомогою дериватора **-ува-/-юва-**, пор.: *боронувати і боронити, гарманувати і гарманити*. З названих дублетів більший словотвірний потенціал і можливості для його реалізації мають дієслова на **-ува-(-ти)/-юва-(-ти)**, що засвідчено і їхніми словотвірними парадигмами. Деривати, мотивовані дієсловами на **-и-ти**, вибірково заповнюють ті ж семантичні позиції, що відповідно зменшує їхній кількісний склад, пор.: *боронувати – боронування, боронувальник, боронувальний, поборонувати, заборонувати, розборонувати, переборонувати, проборонувати і боронити – боронення, поборонити, заборонити, уборонити, переборонити*.

Типову словотвірну парадигму аналізованих вербативів складають три дериваційні зони – субстантивна, вербальна і ад'єктивна. Специфіку субстантивної зони становить наявність дериватів з транспозиційним та мутаційним значенням. Перше з них репрезентовано семантичною позицією «опредметнена дія», виразником якої постає суфікс **-нн-/-інн-/-єнн-**, пор.: *боронення, косіння, молотіння/молочення, мотичення, ралення/раління*, напр.: ... *ручний метод косіння більш трудомісткий і тому не реальний* (І. Парнікоза). Окрім нього, реалізувати це ж значення можуть також форманти **-б-**, **-овиц-**, **-Ø-** та **-й-**, пор.: *кісьба, молотьба, косовиця, молотуха, молотня*, напр.: *Коса, обладнана грабелями, використовувалась й для косовиці трави* (Г. Шпорт); ... *чому б то, думаєш, та не могла сама громада тримати той млин? Це ж вигода своя. Самі собі й за молоття платили б і став, і стависко, і гуску є де вигнати...* (У. Самчук).

Характерно, що іноді похідні, які постали за допомогою названих дериваторів, здатні розвивати вторинні, предметні значення, серед яких – «час виконання дії», напр.: *Се було так у жнива, здається, чи в косовицю* (Г. Барвінок); «місце виконання дії», напр.: *Відпустив [дядько Сашко] свою дружину із сином ... додому з худобиною попоратися й молодших дітей доглянути, а сам залишився ночувати на косовиці* (С. Гужва). У таких випадках йдеться про реалізацію ними транспозиційно-мутаційних словотвірних значень.

Мутаційно-деривація охоплює відношення, які полягають у творенні похідної одиниці з новою семантикою, відмінною від значення мотивувального слова. На вираженні однієї з них, зокрема «суб'єкта дії», спеціалізуються суфікси **-ар-**, **-ач/-яч**, **-ник/-льник**, рідше **-атар**, пор.: *косар, молотар, молотник, молотильник, плугар, плугатар, раляч*, напр.: *Де-не-де спиналися косарі, витягали з-за очкура мантачку, і дзвінко й лунко бриніло тоді крицеве лезо під її дотиком* (З. Тулуб); *Плугатарі з плугами йдуть, /Співають ідучи дівчата...* (Т. Шевченко). Як і у випадку з транспозиційним значенням «опредметнена дія», дериваційне значення «суб'єкт дії» у межах однієї словотвірної парадигми може реалізуватися кількома словотвірними засобами. Зазвичай сформовані одиниці являють собою дублети, пор.: *молотар – молотник – молотильник*, напр.: – *Дай мені, криничко, води для молотаря, щоб він дав пшениці для курки...* (Араб. нар. казка); *Ціпи на току враз затихли. Здивовані молотники – жінка і дочка, спершись на ципильна, дивились, як до них ішов Оксень* (І. Цюпа); *Взагалі цип майстрували різних розмірів, залежно від зросту молотильника* (М. Гачинський). Проте іноді вони можуть різнитися семантичними відтінками. Наприклад, девербатив *молотильник* частіше уживається на позначення особи, яка працює на молотарці, напр.: *Під час замолоту молотильник отримував десяту або дванадцятку міру намолоченого хліба...* (В. Козоріз). Натомість іменниками *молотар* і *молотник* номінують людей, які виконують ту ж дію немеханізованими знаряддями [18, 110].

Здатність дієслів експлікувати інші предметні значення, зокрема «місце виконання названої твірним словом дії», пор.: *молотарня* (суфікс **-арн-**), чи «механізоване знаряддя (інструмент), за допомогою якого виконують дію», пор.: *косарка, молотарка, молотня* (суфікси **-арк-** та **-н-**), представлено здебільшого у словотвірних парадигмах часто уживаних слів, напр.: *Монахині мали свій млин..., швейну, килимарську, ткацьку майстерні, молотарню, віяльню, садок, город...* (Ю. Данилець); *Пшениця через борт косарки перевиє, крило з напругою скидає зернисті снопи* (К. Гордієнко).

Фактор частоти уживання вершинного дієслова у мовленні детермінує значною мірою і наповнення вербальної зони. А відтак словотвірні парадигми вербативів *косити* і *молотити* репрезентують потужні їхні дериваційні можливості, представлені темпоральними, квантитативними, результативними модифікаціями, а також модифікаціями зі значенням зворотної дії.

Для дієслова як класу слів, що позначають дію (стан чи процес), характерне визначення фаз її перебігу в часі: початку, певної тривалості чи кінця. Тому цілком передбачуваним є творення похідних з темпоральними значеннями «початок виконання дії», «тривалість виконання дії» та

«завершення виконання дії», які у словотвірних парадигмах аналізованих слів представлено в повному обсязі.

Виразником словотвірного значення «початок виконання дії» є префікс **за-**, пор.: *закосити, замолотити*. Проте регулярність уживання цих девербативів є низькою, що зумовлено більш поширеною експлікацією названої семантики аналітичним способом [9, 142; 17, 192–193], пор.: *закосити – почати косити, замолотити – почати молотити*.

Значення «тривалість виконання дії» передають деривати двох підгруп – невизначеної та визначеної тривалості. Виразником першої слугує префікс **по-**, пор.: *покосити, помолотити*, напр.: *Підійшов ... Марко, привітався. Попросив несміло: – Дайте-но, дядьку, покосити* (І. Цюпа). Утворені так звані делімітативні дієслова факультативно можуть супроводжуватися часовими конкретизаторами тривалості дії, вираженими іменниками на позначення одиниць виміру часу, прислівниками міри або числівниково-іменниковими сполуками на зразок: *година, доба, місяць, недовго, трохи, якийсь час, день-два, кілька хвилин* тощо [4, 237], напр.: *Покосив я трохи і побачив, що біля річки ходять хлопці з нашого села, такі, як і я* (К. Панас).

На точно визначену тривалість дії вказує префікс **про-**, пор.: *прокосити, промолотити*. Так звані пердуративні дієслова, на відміну від делімітативних, обов'язково супроводжуються словами, які уточнюють хронологічні межі, напр.: *Вони [юні охоронці] **прокосили** 3 гектари грубої, м'якої та підводної рослинності* (Інтернет-ресурс). Без них похідні одиниці реалізують фінитивне значення [20, 130], напр.: *Обкосили з цього боку, **прокосили** й з того, zostавили тільки вузьеньку смугу дикої цупкої трави...* (О. Гончар).

На реалізації словотвірного значення «завершення виконання дії», крім зазначених вище **по-** і **про-** у певних ситуативних позиціях, спеціалізуються дериватори **від-, до-, з-/с-, ви-, об-**, пор.: *відкосити, відмолотити, докосити, домолотити, скосити, змолотити, викосити, вимолотити, обкосити, обмолотити*. Власне фінитивну семантику, позбавлену значенневих відтінків, яка наближається до суто видової, експлікує префікс **з-/с-**, напр.: *Сини **скосили** сіно* (Т. Малайчук); *Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину **змолотив** на харч* (І. Нечуй-Левицький). Близьким за виконуваною функцією до нього є формант **до-**, напр.: *Уже й сіно **докосили**, і вечірні тіні почали падати на степи, а собака не повертався* (Є. Кравченко); *Що б там не було, а **домолотити** збіжжя мусять* (У. Самчук). Проте подеколи перфективи, утворені за допомогою нього, можуть конкретизувати межу завершального етапу виконуваної дії – «до певного часу», «до певного місця», напр.: *Жито ми **докосили** задовго перед полуднем* (Г. Сірик); *На полі залишилося лише два молодих юнаки, які **докосили** його до середини* (Є. Кравченко).

Інші ж з названих словотвірних засобів виражають три і більше семантичних відтінки. Наприклад, девербатив *обкосити*, утворений за допомогою префікса **об-**, позначає: 1) скошувати траву, бур'ян і т. ін. навколо чого-небудь, напр.: *Перед початком дозрівання колосових хлібні масиви необхідно **обкосити** та обороти захисною смугою шириною не менше 4 метрів* (Інтернет-ресурс); 2) викошувати, скошувати щось на певній ділянці, напр.: *Цей комбайновий екіпаж вже **обкосив** пшеницю сорту Антонівка, що на полі за хутором Тимківщина* (З газети); 3) викосити, скосити все кому-небудь, напр.: *Коли б його [Самійла-косаря] пустили з косою просто, він **обкосив** би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша* (О. Довженко); 4) косячи, випереджати кого-небудь, напр.: *– Ну, здаюся, синку, загнав мене сьогодні... Визнаю, **обкосив** на цій ділянці* (Ю. Коваль); 5) косячи, надавати потрібних якостей (косі), напр.: ***Обкосив** нарешті інструмент на свою руку* (Я. Гонтарук).

Семантичний обсяг девербатива *обмолотити*, утвореного за допомогою того ж форманта, дещо менший – реалізовано лише два варіанти, зокрема: 1) відділяти зерно, насіння від колосків, стручків і т. ін. молотінням, напр.: *В сінях Катерина **обмолочувала** снопи вівса* (С. Чорнобривець); 2) помолотити все у кого-небудь, напр.: *Антон кожної весни за віз гною Хомаху **обсіє, влітку обкосить, восени обмолотить*** (С. Чорнобривець).

Серед квантитативних модифікацій, що заповнюють вербальну зону типової словотвірної парадигми, виокремлюємо дієслова двох підгруп. До першої входять деривати на позначення ступеня інтенсивності вияву дії, зокрема недостатнього, достатнього та надмірного. Дієслівний рід, який виражає недостатню інтенсивність виконуваної дії, утворюється за допомогою префіксів **над-, під-, недо-**, пор.: *надкосити, підкосити, підмолотити*, напр.: *Було й молотити [Іван] **лінувався: змолотить** копу за два-три дні, одвезе у млин; як з'їдять (Векла одно-двоє хлібенят **глевких спече**), то знов **трохи підмолотить*** (Г. Григоренко). Похідні *надкосити* і *підкосити*, передаючи основну семантику, дещо різняться додатковими відтінками, які залежать від причин неповноти виконуваної дії. Для перфектива *надкосити* нею є незначна площа (здебільшого скраю) поширення дії, напр.: *Вчора Семен **надкосив** невеликий шматок цієї ділянки з надією таки віднайти згубу* (Я. Гонтарук); для девербатива *підкосити* – частковість виконуваної дії, зумовленої або умисним поширенням дії лише на частину об'єкта, напр.: *Травостої **обробляють***

середніми боронами, а при висоті їх 35-45 см – підкошують, але не пізніше другої декади серпня на Поліссі і до початку вересня в Лісостепу та Передкарпатті... (Інтернет-ресурс), або поступовим чи вибірково виконанням дії, напр.: *Підкошують травостій у фазі бутонізації люцерни* (Інтернет-ресурс). Девербатив недокосити виражає оцінку вияву дії відповідно до об'єктивно встановленої норми, напр.: *То прокидаються ті, хто не до кінця пройшов свою ниву, хто недокосив на ній свого жита, хто недоспівав своєї пісні* (О. Гончар).

Значення достатньої інтенсивності реалізують префікси *у-/в-, ви-*. Більш нейтральним щодо цього постає формант *у-/в-*, пор.: *укосити, умолотити, напр.: ...гукає [Чередниченко] з виглядом урочистим: – Люди, хліб дозрів! Жнива починаємо! Кому ж виявимо честь укосити для першого снопа?* (О. Гончар). Перфективи, утворені за допомогою дериватора *ви-*, передають значення інтенсивності з відтінком досягнення певного результату або ж вичерпності виконуваної дії, пор.: *викосити, вимолотити, напр.: ... – Давайте, я збігаю до дідуся. Він косою швидше викосить!* (В. Скуратівський); *А Чіпка, дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоїть* (Панас Мирний).

Деривати другої підгрупи квантитативних модифікацій визначають спрямованість виконуваної дії на велику кількість об'єктів. Виразником так званого розподільного, або дистрибутивного, значення слугує префікс *пере-*, пор.: *перекосити, перемолотити, напр.: Триває заготівля сіна для худоби. Зілля вдосталь – косити не перекосити* (Т. Роздобудько); *Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панцині за свій довгий вік!* (І. Нечуй-Левицький).

Дієслівні роди із семантикою результативності постають за допомогою префікса *на-*, який здебільшого спеціалізується на вираженні кумулятивного (нагромаджувального) значення, пор.: *накосити, намолотити, напр.: Послала мама і мене з Петром накосити трави худобі. Ми поїхали, накосили, і Петро повіз, а я лишився косити на другу ходку* (К. Панас).

Особливістю перфективів, утворених від дієслів на позначення конкретної фізичної дії, є невіддільність результативного значення від квантитативного, що послужило підставою для деяких мовознавців розглядати власне результативні модифікації серед квантитативних [19, 72; 20, 135].

Крім перфективів, до словотвірної парадигми дієслів *косити* і *молотити*, належать похідні, утворені за допомогою постфікса *-ся*, пор.: *коситися, молотитися*. Позначаючи характеризаційну дію, тобто дію, яка окреслює здатність одного предмета підпадати під вплив іншого [4, 242], вони формують так звані зворотні модифікації, напр.: *Під ожередом спинив [Скибу] молотник якийсь. – Як там коситься? – спитав* (А. Головка); *Як на току молотиться, то і в хаті не колотиться* (Укр. народні прислів'я та приказки). У мовознавчій практиці їх ще називають «пасивно-якісними» дієсловами [7, 351–352].

Наповнення вербальної зони словотвірних парадигм решти дієслів є незначним. Системно репрезентовано лише темпоральне фінитивне значення. Виразниками його слугують префікси *за-, з-/с-, по-, у-*, пор.: *заборонити, зралити, поборонити, погарманити, поралити, уборонити, напр.: Найняв [Чіпка] плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив* (Панас Мирний); *...захватом рала в 20 см завширшки зрали десятину поля* (А. Артемчук, К. Слопачук). Інші ж із названих вище семантичних позицій заповнені вибірково.

Деривати ад'єктивної зони експлікують мутаційні словотвірні значення «призначений для виконання названої твірним словом дії» та «пов'язаний з виконуваною названим твірним словом дією». На вираженні обох спеціалізується суфікс *-льн-*. Утворені деривати засвідчено лише у словотвірних парадигмах дієслів *косити* і *молотити*, пор.: *косильний, молотильний, напр.: Для високопродуктивної роботи комбайна молотильний барабан повинен завантажуватися максимально рівномірно* (Інтернет-ресурс) і *Лише старий Маковей, що в поті лиця ладнав на тік молотильну бригаду, зміряв Толю проникливо...* (В. Земляк).

Отже, заповнення семантичних позицій трьох дериваційних зон детерміноване позамовними та мовними чинниками. Серед позамовних, які зумовлюють словотвірну активність, важливими є ступінь соціальної значущості сільськогосподарських знарядь праці та символічність деяких з них у житті, побуті українців, що своєю чергою актуалізує мовні фактори – частоту вживання вербативів, мотивованих іменниками на позначення згаданих предметів, і реалізацію ними відповідних дериваційних можливостей.

До групи вершинних слів, утворених від іменників на позначення музичних інструментів або інших засобів, призначених для видавання звуків, належать дієслова *барабанити, бубнити, клаксонити, сурмити, трубити* та ін. Їхню типову словотвірну парадигму на відміну від вербативів попередньої підгрупи складають дві дериваційні зони – субстантивна і вербальна. Субстантивну репрезентовано похідними на позначення опредметненої дії та суб'єкта (виконавця) дії. Виразником першого значення, як і в попередньому випадку, є суфікс *-нн-/і-нн-/енн-*, пор.: *барабанення, бубнення, сурмлення/сурмління, трублення, напр.: Проходять сурмачі, помагаю-*

чи покликачеві втихомирити сурмленням розгаласований люд (Леся Українка). Крім здатності передавати опредметнену дію, ці девербативи розвивають також вторинне значення – результат, наслідок дії, тобто позначають звуки, утворювані унаслідок виконання цієї дії (транспозиційно-мутаційне значення), пор.: *Це бубнення схвилювало цілу околицю і наповнило її зловісним настроєм* (Я. Гонтарук).

Засобами вираження семантичної позиції «суб'єкт (виконавець) дії» постають суфікси **-ар/-яр-, -ач-, -щик-** пор.: *бубняр, сурмар, сурмач, трубач, барабанищик*, напр.: *Бриніли струни бандур, відбивали ритм бубнярі* (П. Панч); *Веселий барабанщик так брязкотів мідними тарілками, що аж у вухах ляцало* (Д. Ткач).

Вербальну зону репрезентовано дериватами лише з темпоральними модифікаційними значеннями «початок виконання дії», «тривалість виконання дії» та «завершення виконання дії». Експлікатором першого з них постає префікс **за-**. Характерно, що дієслова, мотивовані іменниками на позначення музичних інструментів, реалізують цю семантику, на відміну від дієслів першої підгрупи, здебільшого синтетичним способом. Регулярність уживання девербативів *забарабанити, забубнити, засурмити, затрубити* перекожливо засвідчує це, напр.: *На замковій башті засурмила сурма* (Б. Харчук); *Затрубили рано труби* (С. Руданський).

Семантику «тривалість виконання дії» репрезентують деривати невизначеної та визначеної тривалості з характерними словотворчими засобами – префіксами **по-** і **про-**, пор.: *побарабанити, побубнити, посурмити, потрубити; пробарабанити, пробубнити, просурмити, протрубити*, напр.: *Незнайко ... вибрав найгучніший інструмент – мідну трубу, посурмив і вирішив, що вчитися не потрібно він і так уміє* (М. Носов); *Барон Олівер тричі просить Роланда протрубити в королівський ріг* (Інтернет-ресурс).

Похідні одиниці із семантикою «завершення виконання дії» утворюються за допомогою дериватора **від-**, пор.: *відбарабанити, відбубнити, відсурмити, відтубити*, напр.: *Коли відсурмили відбій, він [Рубашов] підійшов до вічка і зирнув у коридор (з перекл. В. Бендера А. Кестлера «Ніч ополудні»)*.

Серед вершинних дієслів, мотивованих іменниками на позначення знарядь або засобів для полювання чи присмирення тварин, птахів, риб, виокремлюємо *арканити, батожити, вудити, гарпунити, капканити, кульбачити, острожити, снастити, тралити*. Їхню типову словотвірну парадигму формують також дві зони – субстантивна та вербальна. На противагу попередньо проаналізованим семантичним підгрупам субстантивну зону складають деривати з одним словотвірним значенням – «опредметнена дія». Реалізували цю семантичну позицію, за даними лексикографічних джерел, лише три вербативи, пор.: *вудіння, шпорення, тралення*, напр.: *Збулися всі розваги – і купання, і вудіння риби* (О. Донченко). Девербативи ж *арканення, батожіння, гарпунення, остроження* у словниках не значаться. Проте уживання їх у мовленні беззаперечно доводить закладену потенційну здатність до такого вираження, напр.: *...перепуджений від батожіння, змилений від натуги кінь хвицнувся, з усієї сили вдарив заднім копитом отого хижака* (Перекл. О. Логвиненка роману «Останній світ» К. Рансмайра); *Крім надмірного використання сіткових знарядь лову... та тачкових снастей (збільшена кількість гачків на вудках, перемети..., гарпунення, остроження, полювання з рушницею та луком), браконьєри застосовують електролов, тобто глушіння риби електрострумом високої напруги* (Інтернет-ресурс).

До вербальної зони належать деривати зі словотвірним значенням «завершення виконання дії». Засобами експлікації його слугують префікси **від-, за-, від-, о-, при-, про-**, пор.: *заарканити, відбатожити, загарпунити, окульбачити, приострожити, пришпорити, протралити, ушпорити*, напр.: *Решта п'ять [коней] були такі дикі й злі, що до них ніхто не наважувався підступити. Довелося здалека їх заарканити* (З. Тулуб); *Після вечері Хрін окульбачив коня й поїхав у сусіднє село Тополі до своїх...* (Ю. Мушкетик). Деякі перфективи реалізують словотвірне значення «завершення виконання дії» у поєднанні з квантитативним інтенсивності, пор.: *відбатожити, приострожити, пришпорити, вибатожити, витралити*, напр.: *Тоді я відбатожив його собакою пугою, і по тому собаки більше вже не провалювалися* (З перекл. Дж. Лондона).

Отже, структурування типової словотвірної парадигми дієслів, утворених від іменників на позначення знарядь (інструментів) дії за допомогою суфікса **-и-**, залежить передусім від семантики вершинних дієслів, яка відповідно детермінує мовні та позамовні чинники їхньої дериваційної активності.

Типову словотвірну парадигму вербативів, мотивованих іменниками на позначення сільськогосподарських знарядь, формують три зони з набором семантичних позицій: у субстантивній – «опредметнена дія» (транспозиційне значення), «суб'єкт (виконавець) дії» (мутаційне значення); у вербальній – «початок виконання дії», «тривалість виконання дії» та «завершення виконання дії» (темпоральні модифікації), «недостатньої інтенсивності вияв

дії», «достатньої інтенсивності вияв дії», «дистрибутивність виконуваної дії» (квантитативні модифікації), «нагромадження результату виконуваної дії» (результативні модифікації), «характеризаційна дія» (зворотні модифікації); в ад'єктивній – «призначений для виконання названої твірним словом дії» та «пов'язаний з виконанням названої твірним словом дії» (мутаційне значення).

У типовій словотвірній парадигмі дієслів, мотивованих іменниками на позначення музичних інструментів, відбувається послідовна реалізація дериваційних значень субстантивної і вербальної зон. Семантичні позиції субстантивної зони з незначними розбіжностями у засобах їхньої реалізації загалом збігаються з позиціями першої підгрупи дієслів. Вербальну зону ж репрезентовано лише темпоральними модифікаціями («початок виконання дії», «тривалість виконання дії» та «завершення виконання дії»).

Такою ж двозонною постає типова словотвірна парадигма дієслів, утворених від іменників на позначення знарядь чи засобів для полювання або присмирення тварин, птахів, риб. Проте наповнення її порівняно з попередніми підгрупами девербативів мінімальне – репрезентоване похідними зі значеннями «опредметнена дія» (субстантивна зона) та «завершення виконання дії» (вербальна зона).

Список використаних джерел

1. Беркешук І. С. Чинники словотворчої поведінки назв знарядь праці у сучасній українській мові / Інна Беркешук // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – С. 172–175.
2. Беркешук І. С. Дериваційний потенціал іменників у сучасній українській мові (назви знарядь праці, частин тіла, металів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Беркешук. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
3. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : [монографія] / З. О. Валюх. – К. ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
4. Городенська К. Г. Розділ 6. Дієслово // Іван Вихованець, Катерина Городенська Теоретична морфологія української мови; ред. І. Р. Вихованець. – К. : Універ. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 217–297.
5. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1965. – Ч. 1. – 423 с.
8. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови : підручник. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
9. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семантического анализа / Т. А. Кильдибекова. – Саратов : Изд-во Саратовс. ун-та, 1985. – 160 с.
10. Кушлик О. Параметри словотвірної парадигми гомональних дієслів-ониматопів в українській мові / Оксана Кушлик // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького державного педуніверситету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2011. – Вип. 28. Філологія. – С. 55–72.
11. Кушлик О. Специфіка структури та семантики словотвірних парадигм відприкметникових інхотивних дієслів / Оксана Кушлик // Українська мова. – К., 2012. – № 4. – С. 56–67.
12. Кушлик О. Словотвірні параметри есивних дієслів зі значенням фізичного стану суб'єкта / Оксана Кушлик // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. : 648–649 : Слов'янська філологія. – С. 288–291.
13. Кушлик О. Континуум словотвірних значень вербальної зони типової словотвірної парадигми відсубстантивних дієслів із семантикою «обробляти об'єкт названою твірним іменником речовиною» / Оксана Кушлик // Рідний край : альманах Полтавського національного університету. – Полтава, 2014. – № 30. – С. 125–132.
14. Ландер М. А. Взаємодія словотворчих засобів із семантико-синтаксичною функцією інструменталія / Ландер М. А. // Новітня філологія : журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – № 3 (23). – С. 77–92.
15. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.

16. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
17. Салазнікова Л. В. Начинательность как функционально-семантическая категория в русском языке / Л. В. Салазнікова // Русский глагол : История и современное состояние : Научные доклады. – Волгоград : Изд-во ВГУ, 2000. – С. 185–200.
18. Сердега Р. Л. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини) : [монографія] / Руслан Сердега. – Х. : Монограф, 2012. – 218 с.
19. Сидоренко Т. М. Семантичні засади виділення дієслів зі значенням кількісної характеристики дії або стану / Т. М. Сидоренко // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць НПУ імені М. П. Драгоманова / [відп. ред. А. П. Грищенко]. – К. : НПУ, 2002. – С. 71–85.
20. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : [монографія] / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

Investigation of word-forming potential of noun-motivated verbs as one of the most complicated morphological classes realized in central direction of derivatology, is the main stage of system inspection of all motivated basis of the modern Ukrainian language. The object of interest in the given article is the verbs with the suffix -u-, motivated by nouns denoting means and instruments to action.

It was cleared up that peculiarities of the typical word-forming paradigm as an indicator of word-forming potential and factors determining word-forming capacity of verbs depend, first of all, on the semantics of the verbs themselves. Reviewing the above, we distinguish three subgroups of verbatives, derivational ability of which greatly differs from each other.

Three zones with corresponding set of semantic positions make up the typical word-forming paradigm of verbs motivated by nouns denoting agricultural implements: in substantival zone there is “subjectival action” (transpositional meaning), “subject (performer) of the action” (mutational meaning); in verbal zone there is “the beginning of action fulfillment”, “the continuity of action fulfillment”, “the end (completeness) of action fulfillment” (temporal modifications), “multiple action expression”, “insufficient intensive action expression”, “sufficient intensive action expression”, “distributiveness of fulfilling action” (quantitative modifications), “accumulation of fulfilling action result” (resultative modification), “characterized action” (reverse modifications); in adjectival zone there is “applied for fulfillment of action named by a forming word” and “connected with fulfillment of action named by a forming word” (mutational meaning).

In the typical word-forming paradigm of verbs motivated by nouns denoting musical instruments successive realization of derivative meanings of substantival and verbal zones is taken place. Semantic positions of substantival zone coincide in general with the positions of the first subgroup of verbs. However, word-forming expressive means of this or that meaning slightly differ from each other. As for the verbal zone, it is represented by three various kinds of temporal modifications (“the beginning of action fulfillment”, “the continuity of action fulfillment”, “the end (completeness) of action fulfillment”).

The typical word-forming paradigm of verbs formed from nouns denoting means or devices for hunting or taming animals, birds, fish etc. is presented as one-zone. It is represented only by derivatives with the temporal meaning “the end (completeness) of action fulfillment”, which make up the verbal zone.

Key words: word-forming paradigm, word-forming zone, word-forming meaning, word-forming formant, derivative stem, semantic seat, substantivised verb, derivative, verbative, deverbative, perfective.

Отримано: 7.11.2014 р.